

دانشگاه الزهراء

دانشکده ادبیات ، زبان ها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان

وضعیت سیاسی و اجتماعی اهل ذمه

مصر عصر فاطمی

استاد راهنما

دکتر فاطمه جان احمدی

استاد مشاور

دکتر عبدالله ناصری طاهری

دانشجو

مهدیه صمدی مقصود

مهر ۸۸

تقدیر و تشکر

ابراز تواضع و سپاس فراوان از الطاف بی کران الهی که توفیق انجام این پایان نامه

را به من ارزانی فرمود.

بر خود لازم می دانم از زحمات و همراهی صبورانه استاد ارجمندم سرکار خانم

دکتر جان احمدی و جناب آقای دکتر ناصر طاهری تشکر نموده و از بارگاه احدیت برای

این دو بزرگوار، آرزوی موفقیت و سلامت نمایم.

همچنین از لطف و مساعدت همسر بزرگوار و دختر عزیزم حنانه که در این مدت

کوتاهی هایم را تاب آوردند سپاسگذارم و سلامت و سعادت ایشان را همواره از درگاه اینزد

منان مسئلت می نمایم.

چکیده

موقعیت جغرافیایی و شرایط خوب اقتصادی مصر سبب شد تا فاطمیان برای رسیدن به اهداف سیاسی و تحقق آرمان های خود، سال ها برای فتح مصر تلاش کنند . سرانجام خلیفه چهارم فاطمی المعز لدین الله توانست در سال ۳۵۸هـ ق توسط سردار صقلی جوهر بر مصر تسلط یابد و با توجه به وضعیت آشفته سیاسی، اقتصادی و نارضایتی مردم مصر ، آنجا را به راحتی فتح کند. در پی استقرار حکومت خلفای فاطمی وضعیت نابسامان ساکنین مصر به خصوص اهل ذمه که به دشواری زندگی می کردند، تغییر یافت . پژوهش حاضر به بررسی عامل مؤثر و وضعیت سیاسی و اجتماعی اهل ذمه در مصر عصر فاطمی اختصاص یافته است . بدین منظور در این تحقیق با روش توصیفی ، تحلیلی تاریخ و با استفاده از منابع و متون موجود سعی شده عامل مؤثر و پیامد های آن بررسی شود. مطابق گزارش منابع ، ذمیان مصر به ویژه اقباط به دلیل تسامح و تساهل دینی و سیاسی فاطمیان جزء نخستین اقشار اجتماعی بودند که به حمایت از شعارهای عدالت خواهانه فاطمیان پرداختند . تسامح خلفای فاطمی در انتخاب نخبگان برجسته سبب مشارکت فعال اهل ذمه در اداره امور مصر شد . وزراء صاحب نام و رجال کار آمد ذمی در پیکره دیوانی فاطمیان جای گرفته و نقش بزرگی در تحکیم بنیاد های سیاسی آن ایفا نمودند و صاحب چنان نفوذ و قدرتی شدند که تا آن زمان بدان دست نیافته بودند. پیامد اجتماعی این تسامح نیز این بود که اهل ذمه مصر با بهره گیری از نفوذ و موقعیت سیاسی صاحب ثروت های کلان و جایگاه بالای اجتماعی شدند . آنها با توجه به تسامح دینی خلفای فاطمی با آزادی به انجام مراسم دینی و برگزاری جشن ها و ساخت کلیساهای جدید خود می پرداختند.

کلید واژه ها : اهل ذمه ، اقباط ، فاطمیان

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
فصل اول : مبانی پژوهش.....	۴۲-۵
۱-۱: طرح مسأله.....	۵
۲-۱: پرسش های پژوهش.....	۷
۳-۱: فرضیه های پژوهش.....	۸
۴-۱: تعریف و تحدید واژه ها.....	۸
۱-۴-۱: وضعیت سیاسی.....	۸
۲-۴-۱: وضعیت اجتماعی.....	۹
۳-۴-۱: اهل ذمه.....	۹
۴-۴-۱: اقباط.....	۱۰
۵-۴-۱: فاطمیان.....	۱۰
۵-۱: اهداف پژوهش و ضرورت آن.....	۱۱
۶-۱: پیشینه پژوهش.....	۱۱
۷-۱: بررسی و معرفی منابع.....	۲۰
۱-۷-۱: منابع اصلی.....	۲۱
۲-۷-۱: منابع فرعی.....	۳۵
۳-۷-۱: منابع جغرافیایی.....	۳۷
۴-۷-۱: فتوح.....	۳۹

- ۱-۷-۵: سفر نامه ها..... ۴۱
- ۱-۸: روش شناسی پژوهش..... ۴۲
- فصل دوم : وضعیت اهل ذمه مصر اسلامی از ابتدا تا قبل از ورود فاطمیان..... ۴۳-۱۰۵**
- ۱-۲: فتح مصر تا پایان دوره خلفای راشدین..... ۴۳
- ۱-۱-۲: فاتحان مسلمان در مصر..... ۴۵
- ۲-۱-۲: تسامح دینی فاتحان نسبت به اهل ذمه مصر..... ۵۲
- ۳-۱-۲: مالیات سرانه (جزیه)، مالیات ارضی (خراج)..... ۵۸
- ۴-۱-۲: محدودیت های اهل ذمه..... ۶۱
- ۵-۱-۲: وضعیت اهل ذمه مصر در دوره خلافت عثمان و پایان خلافت علی (ع) ۶۲
- ۲-۲: وضعیت اهل ذمه مصر در عصر امویان (۶۰-۱۳۲هـ.ق)..... ۶۳
- ۱-۲-۲: وضعیت اهل ذمه از دوره خلافت معاویه تا ولید بن عبدالملک (۶۰-۹۵هـ.ق)..... ۶۵
- ۱-۱-۲-۲: وضعیت و جایگاه اهل ذمه در ساختار اداری حکومت مصر..... ۶۸
- ۲-۱-۲-۲: تعریب فرهنگی و ضرب سکه اسلامی در مصر دوره ولید بن عبدالملک..... ۷۰
- ۲-۲-۲: وضعیت اهل ذمه از دوره سلیمان بن عبدالملک تا مروان بن محمد (۹۵-۱۳۲هـ.ق)..... ۷۴
- ۳-۲: وضعیت اهل ذمه مصر در دوره خلفای عباسی و ولایة..... ۸۴
- ۱-۳-۲: ورود عباسیان به مصر..... ۸۴
- ۲-۳-۲: وضعیت اهل ذمه مصر از دوره سفاح تا خلافت متوکل عباسی (۱۳۲-۲۳۲هـ.ق)..... ۸۶
- ۴-۲: مصر در دوره حکومت های مستقل و نیمه مستقل (۲۵۷-۳۵۸هـ.ق)..... ۹۵
- ۱-۴-۲: وضعیت اهل ذمه مصر در دوره حکومت طولونی (۲۵۷-۲۹۲هـ.ق)..... ۹۵

- ۲-۴-۲: وضعیت اهل ذمه مصر در دوره حکومت اخشیدی (۳۲۱-۳۵۸هـ.ق)..... ۹۸
- فصل سوم: وضعیت سیاسی اهل ذمه در مصر عصر فاطمی..... ۱۰۶-۱۸۲**
- ۱-۳: فاطمیان و سیاست تسامح آن‌ها نسبت به اهل ذمه مصر..... ۱۰۷
- ۲-۳: بررسی وضعیت سیاسی اهل ذمه مصر از ابتدای فاطمیان تا پایان خلافت المستنصر بالله (۳۶۲-۴۸۷هـ.ق)..... ۱۱۰
- ۱-۲-۳: المعز لدین الله و اهل ذمه (۳۵۸-۳۶۵هـ.ق)..... ۱۱۰
- ۲-۲-۳: العزیز بالله و اهل ذمه (۳۶۵-۳۸۶هـ.ق)..... ۱۱۴
- ۳-۲-۳: الحاکم بامرالله و اهل ذمه (۳۸۶-۴۱۱هـ.ق)..... ۱۲۱
- ۴-۲-۳: الظاهر لإعزاز دین الله و اهل ذمه (۴۱۱-۴۲۷هـ.ق)..... ۱۳۲
- ۵-۲-۳: المستنصر بالله و اهل ذمه (۴۲۷-۴۸۷هـ.ق)..... ۱۳۴
- ۳-۳: بررسی وضعیت سیاسی اهل ذمه مصر در دوره خلافت المستعلی بالله تا انقراض فاطمیان (۴۸۷-۵۶۷هـ.ق)..... ۱۴۹
- ۱-۳-۳: المستعلی بالله و اهل ذمه (۴۸۷-۴۹۵هـ.ق)..... ۱۴۹
- ۲-۳-۳: الأمر با حکام الله و اهل ذمه (۴۹۵-۵۲۴هـ.ق)..... ۱۵۴
- ۳-۳-۳: الحافظ لدین الله و اهل ذمه (۵۲۴-۵۴۴هـ.ق)..... ۱۶۳
- ۴-۳-۳: الظاهر بالله و اهل ذمه (۵۴۴-۵۴۹هـ.ق)..... ۱۷۵
- ۵-۳-۳: الفائز بنصرالله فاطمی و اهل ذمه (۵۴۹-۵۵۵هـ.ق)..... ۱۷۶
- ۶-۳-۳: العاضد لدین الله و اهل ذمه (۵۵۶-۵۶۷هـ.ق)..... ۱۷۹
- فصل چهارم: وضعیت اجتماعی اهل ذمه مصر عصر فاطمی..... ۱۸۳-۲۴۰**
- ۱-۴: زندگی اجتماعی اقباط و یهودیان مصر عصر فاطمی..... ۱۸۴

۱۸۹.....	۲-۴: جایگاه اجتماعی رجال و بزرگان اهل ذمه.....
۲۰۵.....	۳-۴: قوانین و محدودیت های اجتماعی اهل ذمه.....
۲۱۹.....	۴-۴: اعیاد اهل ذمه.....
۲۱۹.....	۴-۴-۱: اعیاد مسیحیان.....
۲۲۰.....	۴-۴-۱-۱: اعیاد رسمی.....
۲۲۷.....	۴-۴-۱-۲: اعیاد غیر رسمی.....
۲۳۱.....	۴-۴-۱-۳: مراسم و مواسم.....
۲۳۴.....	۴-۴-۲: اعیاد یهودیان.....
۲۴۰.....	۴-۵: تأثیر تسامح دینی و اجتماعی فاطمیان بر اهل ذمه مصر.....
۲۵۴-۲۵۰.....	فصل پنجم : نتیجه گیری.....
۲۷۱-۲۵۵.....	منابع و مأخذ.....
۲۸۲-۲۷۱.....	پیوست ها.....

یکی از موضوعات مهم پژوهشی در خصوص مصر در دوره اسلامی ، تاریخ خلافت فاطمیان و وضعیت سیاسی ، اجتماعی اهل ذمه است که اقلیت قابل توجهی از ساکنین مصر را در آن دوره تشکیل می دادند .

از مجموعه دویست و هفتاد سال (۲۹۷-۵۶۷ هـ.ق) حکومت پرفراز و نشیب فاطمیان دویست و نه سال آن (از ۳۵۸-۵۶۷ هـ.ق) در مصر سپری شد. بی شک این استقرار دیر پا عوامل متعددی چون به کارگیری سیاست همراه با تسامح در بهره گیری از نخبگان در اداره حکومت بدون توجه به دین ، نژاد و مذهب وابسته بوده . با ورود فاطمیان به مصر و استقرار آنان وضعیت ساکنین مصر به خصوص قبطیان و یهودیان در ابعاد مختلف تغییر چشم گیری یافت . و تعداد متنابهی از اهل ذمه در پیکره ساختار سیاسی فاطمیان در دوره های مختلف خلفای فاطمی جای گرفتند این حضور سؤالات بی شماری را به ذهن متبادر می کند که این پایان نامه قصد دارد به دو سؤال مهم آن پاسخ دهد. این که عامل مؤثر و پیامدهای این تغییر وضعیت در دوره خلافت فاطمیان چه بوده است؟ بدین منظور در پژوهش حاضر با بهره گیری از شیوه توصیفی و تحلیلی بررسی منابع و متون موجود تلاش شده است این دو سؤال مورد کنکاش قرار گیرد. آنچه مسلم است این تحقیق نیز مانند دیگر پژوهش ها مبتنی بر یک ساختار کلی و فصولی پیوسته است. نخستین فصل این تحقیق به مبانی پژوهش اختصاص یافته است، این فصل به عنوان مدخل پژوهش شامل بیان مسأله ، سؤالات و فرضیه ها ، تعریف و تحدید واژه ها ، پیشینه تحقیق و بررسی منابع و روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

است. در این فصل به دلیل اهمیت منابع و پیشینه تحقیق تعدادی از آنها حسب اهمیت مورد بررسی قرار گرفته اند.

فصل دوم به عنوان پیش زمینه ای برای ورود به موضوع اصلی به شمار می آید، در واقع برای درک بهتر تغییر وضعیت اهل ذمه مصر در دوره فاطمیان باید با شرایط و وضعیت اهل ذمه مصر اسلامی از دوره فتح تا قبل از ورود فاطمیان یعنی پایان دوره اخشیدی آشنا شد. بدین منظور در این فصل ابتدا به نحوه برخورد فاتحان مسلمان با ساکنین سرزمین مصر و سیاست همراه با تسامح و ملایمت آنان عطف توجه شده است. مسلمانان آنان را مخیر به اسلام آوردن و یا در ذمه حکومت اسلامی قرار گرفتن و جزیه پرداختن و یا جنگ را کردند پس بسیاری از ساکنین مصر پرداخت جزیه را پذیرفته و در ذمه حکومت اسلامی قرار گرفتند. بخش بعد به وضعیت سیاسی، اجتماعی و نحوه برخورد خلفای راشدین، اموی، عباسی و والیان و کارگزاران آنها، با اهل ذمه مصر پرداخته شده است و در این بخش قیام های بر پا شده توسط اقباط نسبت به سیاست های ظالمانه و فشار مالی خلفای اموی، عباسی و والیان آنان بود را ذکر کرده است. در آخر این فصل به وضعیت اهل ذمه در دوره حکومت های مستقل و نیمه مستقل طولونی و اخشیدی پرداخته شده است.

فصل سوم به موضوع اصلی این پژوهش اختصاص دارد. در این فصل وضعیت سیاسی اهل ذمه مصر از ورود المعز به این سرزمین تا انقراض خلافت فاطمیان در سال ۵۶۷ هـ ق بررسی خواهد شد. علاوه بر آن علل تسامح خلفای فاطمی که زمینه ساز، به کارگیری افراد خبره در اداره کشور و انجام امور دیوانی شد تشریح می شود. در این فصل با معرفی ذمیان و اقداماتی که در مقام وزارت، وساطت، تولید دیوان ها و حکومت بر ولایات، مقام و

موقعیتی داشتند ، به نقش آنها را در سیاست گذاری های داخلی و خارجی خلافت فاطمی در اداره حکومت فاطمی پرداخته است .

فصل چهارم این پژوهش به وضعیت اجتماعی اهل ذمه مصر در عصر فاطمی پرداخته است. در این فصل ابتدا به پراکندگی جمعیت اقباط و یهودیان که از اقلیت های مهم این سرزمین می اشاره خواهد شد و سپس جایگاه اجتماعی ، مقام و اعتبار آنها نزد خلفای فاطمی و تشریح می شود . ثروت کلان بزرگان و رجال ذمی که در دستگاه خلافت فاطمی نقش مؤثری داشتند مورد توجه قرار گرفته است و بعد قوانین و محدودیت هایی که توسط الحاکم بامرالله فاطمی و برخی از خلفا و وزرای مسلمان براهل ذمه مصر برای محدود کردن قدرت و نفوذ آنها در دستگاه حکومت و آزادی بی حدی اجتماعی آنان که سبب اعتراض جامعه اسلامی مصر می شد وضع کردند پرداخته است . در بخش بعدی این فصل اعیاد بزرگ و کوچک و مواسم قبطیان و یهودیان معرفی شده و تسامح خلفای فاطمی در اجازه برگزاری و حتی مشارکت فعال برخی از آنان در این جشن ها مورد بررسی قرار گرفته است و در آخر نیز به تسامح خلفا در امور دینی و اجازه ساخت کلیساها و دیرها پرداخته شده است.

در فصل پنجم (نتیجه گیری) نیز به دستاوردهای این پژوهش پرداخته شده است . از جمله این که فاطمیان با به کارگیری سیاستی همراه با تسامح و تساهل سبب شدند اهل ذمه مصر در این دوره به مشارکتی فعال در عرصه سیاسی و اداره حکومت فاطمی دست یابند و با بهره گیری از نفوذ و سیطره خود بسیاری از هم کیشان خود را جایگزین دیوانیان مسلمان کرده و نفوذ و قدرت خود را در دستگاه حکومتی چنان افزایش دهند که حتی بر خلفای فاطمی تسلط یافته چنان کنند که برای خلفا از قدرت چیزی جز نام خلافت باقی نگذارند. علاوه بر این تسامح فاطمیان سبب شد که اهل ذمه علاوه بر یافتن مقام ها عنوان ها سیاسی و

غلبه بر دستگاه اداره خلافت فاطمی به ثروت های کلان دست یافته و به نسبت دوره های قبل از فاطمیان به جایگاه بالای اجتماعی دست یابند. آنها با آزادی دینی که در سایه تسامح فاطمیان به دست آورده بودند در امنیت به برگزاری مراسم دینی ، اعیاد و جشن های می پرداختند.

فصل اول

مبانی پژوهش

۱-۱: طرح مسأله

اسماعیلیان از زمان محمد بن اسماعیل بن جعفر صادق (ع) تا هنگامی که عبیدالله مهدی (۲۹۷-۳۲۲ ه.ق.حک) در مغرب حکومت فاطمیان را تشکیل داد، حدود یک قرن و نیم تلاش مخفیانه ی وسیعی کردند تا بتوانند علاوه بر گسترش مذهب خود، قدرت را نیز بدست آورند، اینان در تکاپویی هدف دار و برنامه ریزی شده، سرانجام موفق شدند در میان قبایل بربر مغرب زمین که از اسلام آگاهی عمیقی نداشتند، بذر دعوت خود افکنده، حکومتی اسماعیلیه مذهب را بنیان نهند. فاطمیان اگرچه در سرزمین مغرب طلوع کردند، ولی در مصر (۳۵۸-۵۶۷ ه.ق) به اقتدار و شکوفایی دست یافتند. در طی دویست و هشتاد سال خلافت پر فراز و فرود، چهارده تن از امامان فاطمی در مغرب و مصر پی در پی به حکومت رسیدند. این دوره طولانی از ابتدای خلافت تا زمان اضمحلال (۲۹۷-۵۶۷ ه.ق.حک) به سه دوره قابل تقسیم است: دوره نخست آن در فاصله سال های ۲۹۷ تا ۳۵۸ ه.ق در مغرب سپری شد و به دلیل شرایط ویژه ی آن به عصر تثبیت و گسترش قدرت در مغرب فاطمیان شهره است؛ دوره دوم که با فتح مصر و عزیمت جوهر صقلی سردار نامبردار فاطمی در سال ۳۵۸ ه.ق آغاز شد تا سال ۴۸۷ ه.ق به طول انجامید. این دوره به عصر شکوفایی و اوج گیری قدرت سیاسی، فرهنگی و اقتصادی فاطمیان موسوم است. دوره سوم فاصله سال های ۴۸۷ تا ۵۶۷ ه.ق. را

شامل می شود. در این عصر خلافت فاطمیان در سرایشی ضعف و انحطاط قرار گرفت و با قدرت گیری ایوبیان طومار حکومتشان در هم پیچید. با استناد به منابع تاریخی اهل ذمه یا همان اهل کتاب که شامل مسیحیان و یهودیان ساکن مصر می شدند، در به ثمر رسیدن تلاش و جهد فاطمیان و پیروزی عاجل آنان نقش مؤثری ایفا نمودند. آنچه مسلم است با فتح مصر توسط فاطمیان و عزیمت چهارمین امام-خلیفه فاطمی المعز لدین الله در سال (۳۶۲هـ.ق) اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مصریان تغییر کرد، به تبع این تغییرات در سایه سیاست ویژه اخلاف وی، اوضاع واحوال اهل ذمه نیز تغییر اساسی یافت. یهودیان و مسیحیان که جماعتی بی شمار از بومیان مصر و قبطیان را نیز شامل می شدند، پیش از این با دشواری گذران حیات می کردند، اما با استقرار این خلافت و اجرای سیاست های پرتسامح در عرصه های مختلف حضور جدی یافتند و در تحولات این عصر نقش مهمی را ایفا کردند.

بی تردید وضعیت اهل ذمه در دوره طولانی مدت خلافت فاطمیان (۳۶۲-۵۶۷ هـ.ق.) تابع عوامل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی، متعددی بوده است، و آنچه مسلم است سیاست گذاری های خاص خلفا در هر عصر می توانست بر وضعیت اهل ذمه مصر تأثیر بسزایی بگذارد. در این دوره ذمیان توانستند تحت تأثیر سیاست های ملکداری فاطمیان چون تسامح و تساهل اجازه مشارکت در امور سیاسی و اجتماعی و اقتصادی یابند. در واقع بیشتر خلفای فاطمی صرف نظر از تمایلات و یا گرایش های مذهبی افراد به جذب افراد لایق، کارآمد مبادرت کردند. متأثر از این سیاست، بسیاری از اهل ذمه به مقامات عالی چون وساطة و بعدها مقام وزارت و پست های عالی دیوانی، مالی و نظامی دست یافته و کسانی چون یعقوب بن کلس، عیسی بن نسطورس، یانس (ارمنی) و ابو نصر صدقة بن یونس فلاحی، به

مشارکتی فعال در عرصه های مختلف روی آوردند و این در حالی بود که مشارکت اهل کتاب در امور مختلف منوط به تغییر کیش ایشان نبود؛ تا جایی که بی دستگیری آنان امور جاری دولت فاطمی بر مدار نمی گردید. به استناد منابع تاریخی اهل ذمه مصر در این دوره نسبت به ادوار پیشین از آزادی دینی بیشتری برخوردار بودند و این مدعا زمانی قابل اثبات است که وضعیت اجتماعی - فرهنگی آنان در آزادی عمل به مناسک عبادی و برگزاری مراسم و مواسم دینی اشان مورد بررسی پیشینه قرار گیرد. گفتنی است در مقام مقایسه به درستی می توان ادعا نمود که اهل ذمه مصر نسبت به ذمیان سایر مناطق قلمرو اسلامی از وضعیت اجتماعی بهتری برخوردار بودند؛ دلیل این مدعا بالا رفتن میزان مشارکت ، نقش فعال و تأثیر گذار آنان در تحولات سیاسی و اجتماعی این عصر است. هر چند در برهه هایی از زمان بنابر سیاست های مقطعی برخی از خلفا مانند الحاکم بامرالله (۳۸۶-۴۱۱ هـ ق حک) دچار مشکلاتی مانند محدودیت های اجتماعی و ویرانی دیرهای شان شدند ، اما با نگاهی کلان به تاریخ عصر فاطمی می توان دریافت که این بخش از جامعه مصری ، ضمن برخورداری از آزادی عمل در مناسبات دینی و اجتماعی ، به راحتی می توانستند در فعالیت های مختلف مشارکت جویند. بررسی وضعیت عمومی اهل ذمه ی مصر و یافتن عوامل مؤثری که می توانست در بالابردن میزان مشارکت آنان در امور سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مؤثر باشد، از مهمترین دغدغه های نگارنده است.

۱-۲: پرسشهای پژوهش

- ۱- عامل مؤثر در تغییر وضعیت سیاسی اهل ذمه در مصر عصر فاطمی چه بود؟
- ۲- تغییر وضعیت سیاسی اهل ذمه در مصر عصر فاطمی چه پیامدی در برداشت؟

۳- عامل مؤثر در تغییر وضعیت اجتماعی، فرهنگی اهل ذمه در مصر عصر فاطمی چه بود؟

۴- پیامد تغییر وضعیت اجتماعی، فرهنگی اهل ذمه در مصر چه بود؟

۳-۱: فرضیات پژوهش:

۱- عامل مؤثر در تغییر وضعیت سیاسی اهل ذمه مصر سیاست گذاری پر تسامح خلفای فاطمی بود .

۲- تغییر وضعیت سیاسی اهل ذمه منجر به مشارکت فعال سیاسی اهل ذمه و قرار گرفتن ایشان در پیکره ساختار دیوانی شد.

۳- عامل مؤثر در تغییر وضعیت اجتماعی- فرهنگی اهل ذمه مصر تسامح و تساهل خلفای فاطمی نسبت به اهل ذمه بود .

۴- تغییر وضعیت اجتماعی- فرهنگی اهل ذمه مصر منجر به آزادی عمل دینی، کسب امتیازات اجتماعی همچون احترام، منزلت و حقوق اجتماعی و بالا رفتن میزان مشارکت اجتماعی و فرهنگی آنان شد .

۴-۱: تعریف و تحدید واژگان :

وضعیت سیاسی، وضعیت اجتماعی، وضعیت فرهنگی، اهل ذمه، اقباط، فاطمیان .

۱-۴-۱: وضعیت سیاسی (political situation) : جایگاه و مقامی که شخص در سلسله مراتب دولت یعنی سازمان قدرت در جامعه دارد.^۱ منظور از جایگاه سیاسی اهل ذمه در عصر فاطمی موقعیت و میزان مشارکت آنان در اداره امور دستگاه حکومتی خلافت فاطمیان است.

۱-۴-۲: وضعیت اجتماعی (social situation) : حوادث و وقایعی که موجب می شوند یک شخص یا گروه در جامعه وضع یا موضعی خاص بیابد. شرایط اجتماعی، اوضاع و احوال اجتماعی هستند که امکان دگرگونی آنان از طریق انجام عملی مؤثر و کارا وجود دارد.^۲ منظور از جایگاه اجتماعی اهل ذمه در عصر فاطمی پایگاه و مقام بالای اجتماعی است که آنان با بهره از موقعیت سیاسی و اقتصادی خود به دست آوردند.

۱-۴-۳: اهل ذمه (zimmies) : ذمه به معنای عهد و امان و ضمان می باشد و اهل ذمه کسانی هستند که در امان و عهد و ضمان اسلام در آمده و شرایط ذمه را پذیرفته اند.^۳ همه اهل کتاب از جهودان و ترسایان و مجوس که با شرایط خاص ذمه مانند پرداخت جزیه و التزام

۱- آشوری (۱۳۷۳). دانشنامه سیاسی (فرهنگ اصطلاحات و مکتبهای سیاسی)، تهران، انتشارات مروارید، ص ۲۱۳.

۲- بیرو آلن (۱۳۷۰). فرهنگ علوم اجتماعی، تهران، انتشارات کیهان، ص ۳۴۶.

۳- الهیثمی (۱۴۱۹). معجم البحرین فی زوائد المعجمین، بیروت، دار الکتب العلمیة، ص ۵۳۹. الفیومی (بی تا). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر الرافعی، بیروت، دار الفکر، ج ۱، ص ۱۳۱.

به احکام مسلمین زیست دارند و اهل ذمه یا ذمیان نام دارند.^۱ اهل ذمه در مصر نیز شامل اقباط (ساکنان مسیحی) و یهودیان بودند .

۱-۴-۴: اقباط (Aghbat): در ادبیات عرب به سکنه اصلی مصر در زمان فتح مسلمانان که دیانت مسیحی و یهودی داشتند، اطلاق می شد، این کلمه در زمان فتح معنای مذهبی، دینی نداشت بلکه شامل همه ساکنین مصر اعم از مسیحی ، یهودی و مسلمان تا قرن سوم هجری می شد. اما بعد ها این واژه تنها به مسیحیان مصری اطلاق گردید.^۲

۱-۴-۵: فاطمیان (Fatimid):^۳ از شیعیان هفت امامی (اسماعیلی) بودند، که بعد از امام جعفر صادق (ع) نص را به فرزندش اسماعیل نهادند. دوره ستر ائمه اسماعیلیه از زمان محمد بن اسماعیل آغاز می گردد و از این جهت اطلاع دقیقی از زندگی محمد و امامان مستور نیست. در این دوره امامان مستور به وسیله حجت های خویش با مردم ارتباط داشتند و آنان دعاء خود را به حوزه های مختلف اسلامی گسیل می کردند ، دعاء مردم را به سوی ائمه مستور دعوت کرده این دوره از حدود سال ۱۴۳ هـ ق آغاز شد و به مدت یک قرن و نیم به طول انجامید و سر انجام این فرقه با فعالیت های مستمر ابتدا در مغرب (شمال آفریقا) از

^۱ - شیرازی (۱۹۵۹). المذهب فی فقه الامام الشافعی، بیروت ، دار المعرفة، ج ۲، ص ۲۵۳. شهیدالثانی (۱۳۸۴). شرح المعنة، تهران ، کتاب فروشی اسلامیه، ج ۱، ص ۱۸۷ .

^۲ - البلاذری (۱۳۷۷). فتوح البلدان ، تهران ، نشر نقره. المقریزی (بی تا). تاریخ الأقباط ، القاهرة ، دارالفضیلة ، ص ۲۷.

^۳ - دفتری (۱۳۸۰). تاریخ و عقاید اسماعیلیه، تهران، نشر فرزانه روز، ص ۸۲.

سال ۲۹۷ هـ ق حکومتی شیعی تشکیل داده و در سال ۳۵۸ هـ ق با فتح مصر بر قدرت و شوکت خود افزودند. این سلسله نام خود را از آنجا که مدعی بودند از نسل علی (ع) و فاطمه (س) هستند، از فاطمه گرفتند. مؤسس این دولت فاطمی شیعی عبیدالله مهدی پسر حسین بن احمد بن عبدالله بن محمد بن اسماعیل بن جعفر صادق (ع) است. اما دشمنان فاطمیان عبیدالله را از انساب عبدالله بن میمون قداح شمرده اند و حتی برخی او را فرزند یک یهودی می دانند، که این حکایت از اختلاف نظر مورخان در نسب فاطمیان دارد.^۱

۵-۱: اهداف پژوهش و ضرورت آن:

این پژوهش تلاش دارد که تصویری شفاف از وضعیت اهل ذمه مصر در عصر فاطمیان ارائه دهد؛ به پاسخ سؤالات مطرح شده نائل آید و در این طریق فرضیات آن را به آزمون گذارد و در خلال تلاشی علمی، چگونگی وضعیت سیاسی-اجتماعی و فرهنگی این بخش تأثیر گذار از جامعه مصر را مشخص و تعامل سیاسی و فرهنگی آنان را با دربار خلفای فاطمی مورد بررسی قرار دهد.

۶-۱: پیشینه پژوهش:

در طی بررسی پیشینه های این پژوهش از آثار ارزشمند و متعددی از نویسندگان مختلف استفاده شد، آثاری که به تحلیل حوادث سیاسی-اجتماعی و روابط خلفای فاطمی با

^۱-الشهرستانی (۱۳۳۵). الملل و النحل، تهران، نشر تابان. ج ۱، ص ۲۷-۲۸. دایرة المعارف تشیع (۱۳۷۳). سیری در فرهنگ و تاریخ تشیع، تهران، نشر سعید محبی، ص ۳۷.

زیردستان شان پرداخته بودند، از جمله کسانی که فاطمیان روابط زیادی با آنها داشتند اهل ذمه بودند که تا حدی در این آثار به آنها پرداخته شده بود. اما مطالعه جدی و مستقلی در این زمینه مگر در یک مورد بر خورد نشد این کتاب، اهل ذمه مصر در دوره اول خلافت فاطمی (از ورود المعز لدین الله به مصر تا پایان خلافت الظاهر فاطمی) نام دارد، که در آخرین روزهای تدوین پژوهش به دست آمد و به جز چند مورد اطلاعات تنها به عنوان تأییدی بر یافته های این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت.

الحاکم بامر الله^۱؛ نوشته محمد عبدالله عنان، این کتاب اختصاصاً به حوادث و سیاست های الحاکم بامرالله فاطمی در دوره خلافت بیست و یک ساله اش می پردازد، نویسنده برای تألیف این از منابع دست اول و مهمی اعم از منابع اسلامی و مسیحی مانند آثار ابن زولاق، ابن مسبحی، مقریزی، ابن طویر، ساویرس بن مقفع، الأنطاکی و غیره بهره برده است. او علاوه بر ارائه نظریه امامت فاطمیان و نسب این خلفا، به شرح وقایع و فرمان های الحاکم در دوره حکومتش پرداخته و مراحل دعوت اسماعیلیه و اعیاد و رسوم آنان را مورد بررسی قرار داده و سجلات و فرمان های صادر شده توسط الحاکم را از منابع جمع آوری نموده است. از آنجایی که این کتاب، دوره حکومت الحاکم را به طور خاص مورد بررسی قرار داده آگاهی های دقیقی از سیاست های الحاکم نسبت به اهل ذمه و چگونگی وضعیت آنان در این عصر ارائه می دهد.

^۱ - عنان (۱۹۸۳). الحاکم بامرالله، سعودی و مصر، مکتبة الخانجی بالقاهرة، دار الرفاعی بالریاض.